

ФУНКЦІОНУВАННЯ ТРИВАЛЕНТНИХ ПРЕДИКАТІВ ЯКОСТІ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Олена Галаган (м. Кіровоград)

Стаття присвячена аналізу семантико-синтаксичної структури речень, зумовленої валентністю предиката на прикладі конструкцій з тривалентними предикатами якості.

The article is devoted to the analysis of semantic-syntactical structure of two-member sentences determined by the valency of predicate. The investigation is made on the basis of the constructions with trivalent predicates of quality.

Одним із здобутків сучасного українознавства є застосування функціонального аспекту у дослідженнях із синтаксису, що зумовлено необхідністю детального вивчення змістового боку речення, або його семантичної структури, яка ґрунтується на предикатних і не предикатних знаках. Істотною відмінністю такого підходу до вивчення структури простого речення є те, що він пов'язаний із семантико-синтаксичною категорією валентності предиката. Відбиваючи значеннєво зумовлену сполучуваність предиката з іншими непередикатними компонентами, валентність визначає тип семантико-синтаксичної структури речення.

Семантико-синтаксична валентність належить до найскладніших граматичних категорій, яка мало досліджена в українській лінгвістиці. Проблема вивчення категорії валентності викликає інтерес у зв'язку з бажанням вчених трактувати мову як ієрархічно організоване єдине ціле, що складається з інших, підпорядкованих йому, підсистем. Вивченню теорії валентності у синтаксисі східнослов'янських мов присвячені праці таких мовознавців, як В.Г.Адмоні, С.Д.Кацнельсона, М.Д.Степанової, Б.А.Абрамова, Й.Ф.Андерша, І.Р.Вихованця, А.П.Загнітка, Н.Л.Іваницької та інших. У працях І.Р.Вихованця представлено найбільш широке розуміння зв'язку між валентністю предиката і семантико-синтаксичною структурою елементарного речення. Автор визначає семантико-синтаксичну валентність предиката (ознакового слова) як здатність його

сполучатися з іншими (як правило, неознаковими) словами, мати певну кількість відкритих позицій, які можуть або повинні заповнюватися одиницями відповідної семантичної природи [Вихованець 1992: 41]. Оскільки основними носіями валентності у структурі речення є дієслова, то й закономірно, що увагу науковців привертають саме питання валентності дієслів як частини мови, що має найрізноманітніші і найскладніші сполучувальні можливості. Інші носії валентності (наприклад, прикметники, прислівники, іменники) набувають валентних спроможностей у зв'язку з дієсловом, тобто в результаті переміщення у первинну для дієслова предикативну позицію, яка є для них вторинною [Масицька 1998: 10].

У синтаксичній науці утвердилася думка про те, що семантично елементарне речення сучасної української мови включає до свого складу шестивалентні-одновалентні предикати. Це означає, що максимальна кількість іменників в елементарному реченні не може виходити поза межі шести компонентів, а мінімальна кількість не може бути нульовою. З'ясовуючи синтаксичні межі предикатної сполучуваності в елементарному реченні, І.Р.Вихованець подає розгалужені характеристики синтаксичних структур, починаючи із речень з максимальною валентністю предикатів (шість) і закінчуючи реченнями з одновалентними предикатами. Чітко розмежовуючи вказані типи структур, дослідник класифікує елементарні речення на основі кількісних показників – сукупності іменникових синтаксем, зумовлених валентністю предиката. При цьому вчений зауважує, що багаточисельними в українській мові є речення з тривалентними предикатами [Вихованець 1992: 42]. Слід зазначити, що керування трьома іменниками вважається середньою сполучувальною спроможністю дієслова, що є досить поширеним в українській мові, проте у сучасному українознавстві відсутня детальна характеристика синтаксично елементарних речень із зазначеними предикатами. Відповідно до цього виявляється доцільним більш детально проаналізувати та систематизувати предикатні знаки, що керують трьома іменниками, а також виявити

закономірності сполучення предикатів зазначеного типу з іменниковими синтаксемами.

З-поміж тривалентних предикатів в українській мові виокремлюємо дієслівні тривалентні предикати та тривалентні предикати якості. Поглиблене дослідження речень з предикатами якості (саме тривалентними) сприятиме виявленню закономірностей функціонування вказаного типу предикатів, а також встановленню особливостей семантико-синтаксичної структури речень із зазначеними предикатами.

З потреби диференційного підходу до аналізу семантико-синтаксичної структури речень з тривалентними предикатами якості виникає необхідність визначення особливостей предикатів якості порівняно з іншими типами предикатів. Характерно, що як у російському, так і в українському мовознавстві відсутні чітко окреслені параметри речень з предикатами якості. До цього спричинився різноплановий характер критеріїв виділення предикатів якості в окремий семантичний тип. Як відомо, вперше їх виділив поряд із предикатами дії та стану Л.В.Щерба [Щерба 1974: 90]. Ці типи він пов'язав з певним формальним засобом вираження, у той же час вважаючи зв'язок з повною формою прикметника спеціалізованим засобом вираження предикатів якості. Слід зазначити, що в його класифікації предикати стану і предикати якості зовсім не перетинаються. У інших мовознавчих працях предикати якості зараховують до предикатів стану повністю або частково.

В українознавстві донедавна використовувалася надто узагальнена класифікація предикатів, в якій вони за своїми семантичними параметрами поділялися на два великих класи: предикати дії і предикати стану, що відбивають основне семантичне протиставлення всередині предикатних знаків [Вихованець 1983: 33-34]. На основі цієї узагальненої класифікації предикатів І.Р.Вихованець розробив більш детальну, шестикомпонентну класифікацію, в якій предикати якості виділені в окремий семантичний клас за своїми найістотнішими характеристиками, що відрізняють їх від інших типів предикатів [Вихованець 1992: 93-111]. На відміну від предикатів дії, процесу і стану

предикати якості «позначають постійну, внутрішню, у певному розумінні невід’ємну щодо предмета ознаку. Тому якість не виникає подібно до дії, процесу і стану, не виявляє фазовості існування, характеризується цілісністю переміщення на часовій осі. Вона не переходить безпосередньо з однієї фази в іншу в кожному момент існування, а постає такою властивістю, з якою пов’язується типова своєрідність предмета, його відмінність від інших предметів. ..Предикати якості стосуються параметрів відносної незмінності, стабільності, постійності, внутрішньої незалежності предметів» [Вихованець 1992: 101-102]. Типологічними ознаками предикатів якості вчений вважає їх здатність мати похідні форми, що виражають безвідносний (недостатній та надмірний) ступінь вияву, а також форми для вираження співвідносної міри ознаки, які дають кількісну характеристику ознаки предмета шляхом зіставлення її з такою ж ознакою в іншому предметі або виділяють якусь ознаку із сукупності однотипних ознак за найбільшим виявом її у відповідному предметі [Вихованець 1992: 103]. Отже, предикати якості на відміну від інших предикатів характеризуються статичністю, незмінністю, постійною внутрішньою незалежністю предметів. До предикатів якості належать прикметники, які виражають власне-ознаку як безпосередню властивість предмета. У структурі семантично елементарних речень предикативні прикметники репрезентовані як одно-тривалентні одиниці, що класифікуються за якісним і кількісним складом залежних іменникових компонентів. Поряд із дієслівними предикатами, предикати якості характеризуються лівобічною та правобічною валентністю, облігаторним і факультативним вираженням субстанціальних компонентів, а також різним морфологічним оформленням іменникових компонентів.

Вивчаючи особливості семантико-синтаксичної структури елементарних речень з тривалентними предикатами якості, слід зазначити, що вказані предикати за валентними потенціями подібні до тривалентних дієслів, які реалізують своє значення через суб’єктний, об’єктний та адресатний компоненти. Суб’єктна синтаксема розглядається як передбачуваний предикатом залежний елемент, який найчастіше виражається формою називного відмінка і має обов’язковий вияв у

мовленні: *Любка росла, як у садку вишня. Вона була дуже схожа з лиця на Нимидору* (І.Нечуй-Левицький). Тривалентні предикати якості, крім лівобічної суб'єктної позиції, відкривають правобічну позицію об'єкта, що представлений у двох виявах: облігаторному та факультативному. Облігаторна об'єктна синтаксема – це семантично передбачуваний прикметниковим предикатом залежний компонент, що має обов'язковий вияв у мовленні: *Твій дідусь та його дідусеві та винен був **п'ятдесят рублів*** (Г.Квітка-Основ'яненко). Факультативна об'єктна синтаксема також прогнозована семантикою предиката, проте, на відміну від облігаторної, її можна вилучити з речення без істотних змін. Пор.: *Павло дуже **схожий** на батька та Павло дуже **схожий обличчям** на батька*. Існування факультативних об'єктних компонентів пояснюється тим, що деякі тривалентні предикати якості, маючи відкриті позиції у своєму оточенні, іноді не потребують їх заповнення. Важливо також і те, що деякі тривалентні прикметникові предикати, крім суб'єктної та об'єктної синтаксем, для реалізації своєї семантики вимагають адресатної синтаксеми. Подальші дослідження дозволяють виокремити серед тривалентних предикатів якості такі, що сполучаються: з трьома облігаторними синтаксемами (суб'єктною, об'єктною та адресатною (**винуватий, винний**)); предикати з двома облігаторними (суб'єктною і власне-об'єктною) та однією факультативною (об'єктною із семантикою обмеження) синтаксемами (**однаковий, подібний, схожий, аналогічний, рівний, близький, відомий, популярний, зобов'язаний, завдячений** та ін.); предикати з однією облігаторною (суб'єктною) і двома факультативними (об'єктною із семантикою обмеження і об'єктною із семантикою уточнення) синтаксемами (**милий, приємний, симпатичний, гарний, цікавий, цінний** і под.).

Отже, характеризуючи тривалентні прикметникові предикати, виокремлюємо такі основні структури семантично елементарних речень з предикатами якості: 1) С + П + О₁ + А, напр.: *А грошей багато вони були людям винні?* (П.Мирний); 2) С + П + О₁ + О₃, напр.: *Як не схожий нічим Оскол на свого батька, що вірно служив Київському столу* (С.Скляренко); 3) С + П + О₂ + О₃,

напр.: *Дивлюсь я на Освальда, і такий він мені обличчям приємний* (П.Колесник), де С – суб'єктна синтаксема; П – предикатна синтаксема; О – об'єктна синтаксема, що диференціюється на О₁ – власне-об'єктну, О₂ – об'єктну із семантикою уточнення, О₃ – об'єктну із семантикою обмеження; А – адресатна синтаксема.

До тривалентних предикатів якості, що вимагають трьох облігаторних компонентів – суб'єктного, об'єктного і адресатного відносимо прикметники, які позначають борг людини іншим людям: **винний, винуватий** і под. З-поміж тривалентних прикметникових предикатів, що сполучаються з двома облігаторними (суб'єктною і об'єктною) і однією факультативною синтаксемами, виокремлюємо декілька семантичних груп прикметників: 1) прикметники, які позначають популярність (непопулярність) або загальне визнання предмета чи особи серед інших: **визначний, відомий, знаменитий, примітний, видатний, знайомий, знаний, невідомий, популярний, непопулярний, маловідомий, малознайомий, малознаний, незнаний, славетний, славний** і под.; 2) прикметники на позначення відповідності (невідповідності) особи чи предмета іншій особі або предметові: **схожий, аналогічний, близький, подібний, тотожний, відповідний, ідентичний, неідентичний, несхожий, однаковий, рівний, споріднений, неподібний** і под.; 3) прикметники із значенням підпорядкування, залежності, напр.: **покірний, відданий, залежний, вірний, незалежний, непокірний** та ін.; 4) прикметники, які позначають характеристику людини у зв'язках з іншими: **вдячний, завдячений, згодний, солідарний, зобов'язаний** і под. 5) прикметники із значенням доступності предмета у використанні, напр.: **доступний, зручний, вигідний, недоступний, незручний, невикідний, неприступний** і т. ін.; 6) прикметники на позначення морально-естетичних якостей людини: **милий, щирий, щедрий, чесний, зрішний, добродушний, милосердний, щиросердний** та ін.

Тривалентні предикати якості, які сполучаються з однією облігаторною (суб'єктною) та двома факультативними (об'єктними) синтаксемами доцільно розподілити на дві семантичні групи: 1) прикметники, що вказують на загальну

(позитивну або негативну) оцінку особи чи предмета, напр.: *ворожий, красивий, огидний, приємний, цінний, бридкий, гарний, поганий, славний, симпатичний, смішний, страшний, цікавий, чужий, хороший* та ін.; 2) прикметники, які мають вирізняльне значення: *важливий, значний, дивний, визначальний, ефективний, особливий, незвичайний, суттєвий*, та ін.

З метою виявлення специфіки організації та функціонування речень із зазначеними типами предикатів розглянемо особливості вираження іменникових компонентів, що сполучаються з тривалентними предикатами якості. Варто розпочати з опису особливостей суб'єктної синтаксеми як необхідного лівобічного компоненту семантико-синтаксичної структури речень з тривалентними предикативними прикметниками. Вона має найвищий ранг з-поміж інших іменникових компонентів. Як слушно зауважує І.Р.Вихованець, суб'єкт якості є носієм пасивної і статичної ознаки, яка поширюється на назви істот і неживих предметів [Вихованець 1992: 112]. Спеціалізованим морфологічним засобом вираження суб'єктної синтаксеми виступає називний відмінок. Із ним сполучається переважна більшість тривалентних предикатів якості: *Кармалюк* людям гарний з лиця ("Легенди та перекази"); *Народністю, ніцивною, викривальною силою вірші українського поета були, як відомо, особливо близькі його бойовим побратимам – російським революційним демократам* (О.Гончар).

Семантико-синтаксична функція суб'єкта називного відмінка співвідноситься з диференційними ознаками субстанціальності, валентного зв'язку з предикатом якості, статичності і пасивності. Із залежним від предиката називним суб'єкта корелює головний член двоскладного речення – підмет, що виступає необхідним компонентом простих двоскладних речень із тривалентними предикатами якості: *Я дуже і дуже був би вдячний Вам за поміч у цій справі* (М.Коцюбинський); *Голос нічим не особливий (мені), але техніка прекрасна* (М.Слабошпицький); *Місце це справді було вигідне нам для переправи* (М.Коцюбинський).

Визначальною рисою семантико-синтаксичної структури речень, утворених двовалентними предикатами якості, є наявність об'єктної субстанціальної синтаксеми, яка функціонує у двох різновидах: облігаторному (власне-об'єкт) і факультативному (об'єкт із семантикою уточнення та об'єкт із семантикою обмеження). Досліджуючи власне-об'єктні синтаксеми, мовознавці стверджують, що вони є семантично передбачуваними предикатами якості іменниковими компонентами, які мають обов'язковий вияв у мовленні. У сучасній українській мові власне-об'єктний елемент використовується при прикметникових предикатах якості у вигляді залежної словоформи, що позначає істоту (найчастіше людину) або предмет, на які спрямовано якісний стан. Власне-об'єктний компонент сполучається з такими семантичними групами тривалентних предикатів якості: 1) з предикатами, що позначають борг людини іншим: **винний, винуватий, повинний** та ін.; 2) з предикатами, які вказують на особливості морально-естетичної якості, вдачі людини: **милий, щирий, щедрий, чесний, чистий, винний, зрішний** і под.; 3) з предикатами на позначення характеристики особи чи предмета, що підпорядковується іншій особі або предметові: **покірний, вірний, відданий, залежний, незрадливий, смиренний, слухняний** і т. ін.; 4) з предикатами, що вказують на популярність (непопулярність), загальне визнання особи чи предмета серед інших: **визначний, відомий, знаменитий, популярний, знайомий, невідомий, непопулярний, малознайомий, славетний** тощо; 5) з предикатами, які позначають відповідність (невідповідність) людини чи предмета іншим людям, предметам: **схожий, подібний, підхожий, аналогічний, споріднений, ідентичний, несхожий, неідентичний** і под.; 6) з предикатами, що вказують на характеристику людини у зв'язках з іншими людьми: **вдячний, завдячений, солідарний, зобов'язаний** і т. ін.; 7) з предикатами, які характеризують використання або доступність предмета: **доступний, недоступний, досяжний, недосяжний, вигідний, зручний, невикідний, неприступний** та ін. Морфологічним виявом власне-об'єктної синтаксеми зазначених груп тривалентних предикатів якості, як правило, є прийменникові та безприйменникові форми іменників та займенників, напр.: *До чого ж вдачею вона*

[весна] *подібна на мою дружину* (О.Богачук); *Якщо Яким згоден у речах з Терешком, то я становлю парубоцтву відро горілки* (М.Кропивницький); *..Молодий Еміль Золя.. добре відомий сучасникам своїм донкіхотством..* (М.Слабошпицький).

Розглядаючи факультативні об'єктні синтаксеми, слід зазначити, що вони також є прогнозованими семантикою предиката, однак мають менший ступінь необхідності, їх вилучення з речення не призводить до істотних змін. Залежно від функції у семантико-синтаксичній структурі речення з тривалентними предикатами якості, факультативні об'єктні синтаксеми розподіляють на синтаксеми, що вносять у речення уточнювальну семантику, та синтаксеми, які мають обмежувальне значення. Об'єктні синтаксеми з уточнювальною семантикою найчастіше сполучаються з тривалентними предикативними прикметниками, що позначають: 1) вирізняльне значення, напр.: *особливий, суттєвий, важливий, значний, ефективний, оптимальний* та ін.; 2) загальну позитивну або негативну оцінку: *красивий, цінний, славний, смішний, хороший, цікавий, рідний, поганий, чужий, негарний, огидний, бридкий* тощо. Морфологічним варіантом вираження факультативних синтаксем із уточнювальною семантикою, як правило, є форми давального або родового відмінків: *Книжки, що даруєте мені, ще тим цінніші для мене, що саме тепер потрібні для моїх етнографічних праць* (М.Коцюбинський); *Кармалюк людям гарний з лиця* ("Легенди та перекази").

Об'єктні синтаксеми з обмежувальною семантикою звичайно залежать від тривалентних предикатів якості, що позначають: 1) відповідність (невідповідність) людини або предмета іншим людям, предметам, напр.: *близький, подібний, схожий, тотожний, відповідний, несхожий, рівний, споріднений* і под.; 2) характеристику особи (предмета), яка підпорядковується іншій особі (предметові): *вірний, залежний, смиренний, відданий, покірний, слухняний* та ін.; 3) загальну позитивну або негативну оцінку: *красивий, цінний, славний, смішний, хороший, цікавий, рідний, поганий, чужий, негарний, огидний*, і т. ін.; 4) морально-естетичні якості людини: *винний*,

зрішній, чесний, щедрий, щирий тощо; 5) популярність (непопулярність), загальне визнання особи чи предмета: *популярний, відомий, знаменитий, видатний, маловідомий, незаний, непопулярний* і под.; 6) характеристику людини у зв'язках з іншими: *згодний, солідарний, вдячний, завдячений* та ін.; 7) використання та доступність предмета: *доступний, вигідний, досяжний, зручний, недоступний, недосяжний, несприятливий* і т. ін.; 8) вирізняльне значення: *важливий, значний, ефективний, оптимальний, визначальний, особливий* тощо. Основною формою вираження об'єктної синтаксеми з обмежувальною семантикою є орудний відмінок іменників або неозначених займенників, напр.: *Чи не буде вона гніватися, коли їй напише листа людина, яка завдячена її життям?* (Ю.Яновський); *Учителю, залишившись при тобі, я став би долею тобі подібний* (Л.Українка); *Легенди споріднені з переказами не тільки функціями, а й генетично* ("Легенди та перекази"); *Він і справді чимось схожий на вгодованого ченця* (О.Гончар). Однак, у реченнях з тривалентними предикатами якості, що позначають особливості вдачі людини (*зрішній, винний, щирий, милий* і под.), об'єктний компонент з обмежувальною семантикою виражається формою місцевого відмінка, напр.: *Був час, коли я була винна перед тобою у чомусь* (Ю.Яновський).

Окремі тривалентні предикати якості, а саме прикметники, які охоплюють семантичну групу із значенням "борг людини іншим" (*винний, винуватий*), крім об'єктного компонента у формі знахідного відмінка, що поєднується з предикатом тісним підрядним зв'язком, сполучаються в елементарному реченні з адресатною синтаксемою, морфологічним виявом якої виступає давальний відмінок: *А що винен Карфаген римлянам?* (Б.Лепкий). Слід зазначити, що адресатній синтаксемі властивий вузький лексичний діапазон: вона виражається здебільшого іменниками на позначення осіб.

Таким чином, аналізуючи тривалентні предикати якості, приходимо до висновку, що вони належать до найменш поширеного типу прикметникових предикатів, утворюючи чотирикомпонентні реченнєві структури. У складі семантично елементарних речень тривалентні предикати якості сполучаються із

субстанціальними синтаксемами, що диференціюються на суб'єктну, об'єктну і адресатну. Виступаючи облігаторним компонентом у реченнях вказаного типу, суб'єктна синтаксема позначає істоту або предмет як носіїв стану і, здебільшого, виражається називним відмінком. Об'єктна синтаксема функціонує у двох виявах: облігаторному й факультативному. Факультативний об'єктний компонент при тривалентних предикатах якості має значення уточнення або обмеження. Синтаксема у функції об'єкта позначає істоту або предмет, на які спрямовано якісний стан. Морфологічними репрезентантами об'єктної синтаксеми є прийменникові та безприйменникові форми. Адресатна синтаксема належить до облігаторних компонентів і виражається формою давального відмінка.

БІБЛІОГРАФІЯ

Арват 1979 – Арват Н.Н. О семантике предложения // Филол. Науки. – 1979. - №5. – С.52-61.

Вихованець 1983 – Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Семантико-синтаксична структура речення. – К.: Наук. Думка, 1983. – 219с.

Вихованець 1992 – Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови / АН України. Ін-т української мови; Відп. Ред. К.Г.Городенська. – К.: Наук. Думка, 1992. – 224с.

Загнітко 1996 – Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови: Морфологія. – Донецьк: Вид-во ДонДУ, 1996. – 435с.

Кацнельсон 1987 – Кацнельсон С.Д. К понятию типов валентности // Вопр. Языкознания. – 1987. - №3. – С.20-32.

Масицька 1998 – Масицька Т.Є. Граматична структура дієслівної валентності. – Луцьк: Ред.-вид. відд. Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 1998. – 208с.

Теньер 1988 – Теньер Л. Основы структурного синтаксиса. – М.: Прогресс, 1988. – 654с.

Щерба 1974 – Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. – Л.: Наука, 1974. – 428с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Галаган Олена – аспірант кафедри української мови Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка

Наукові інтереси – проблеми функціонального синтаксису.